

De Joodse raden van Łódź en Warschau

Leiders of slachtoffers van de getto's?

Koen Geuvers
Bachelorwerstuk
20 juli 2014

Afbeelding voorpagina van boven naar onder: Chaim Rumkowski (leider van de Joodse raad in Łódź) en Adam Czerniakow (eerste leider van de Joodse raad in Warschau). Gevonden op: www.ushmm.org.

Inhoudsopgave

Inleiding	3
Status Quaestionis	5
H1: De eerste fase van gettovorming in Łódź en Warschau (1939-1941)	9
H2: De Joodse leiders in Warschau.....	16
H3: De Joodse leider in Łódź	22
Conclusie.....	27
Literatuurlijst.....	29
Websites	30

Inleiding

Het is dit jaar precies zeventig jaar geleden dat in Warschau de Poolse bevolking in opstand kwam tegen de Duitse bezetters. Een jaar eerder, in mei van 1943, deden de Joden in het getto van Warschau hetzelfde: een maand lang boden zij gewapend verzet tegen de Nazi's. In tegenstelling tot de Warschau opstand een jaar later hadden de Joden echter geen hoop op een goede afloop.² Waarom kwamen de Joden dan toch in opstand? En hoe kan het dat in veel andere Joodse getto's in Europa een soortgelijke opstand uitbleef? Ondanks de vele werken die zijn verschenen over Joods verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog bestaat er onder historici nog altijd geen consensus over veel aspecten van het Joodse verzet. Hoe kan bijvoorbeeld verzet of het ontbreken hiervan per getto worden verklaard? En welke rol speelden de Joodse raden in het hele proces van gettovorming?

De bredere probleemstelling omvat in dit geval het Joodse verzet tijdens het Naziregime ten tijde van de Tweede Wereldoorlog. Dit speelde zich af tegen de achtergrond van een langlopende onderdrukking van Joden en de toenemende maatregelen van het Duitse bewind waarmee de Joden het participeren in de samenleving op den duur onmogelijk werd gemaakt. Deze bewuste afscheiding van de Joden past ook in een langere historische traditie waarin Joden, bewust danwel gedwongen, gingen leven in aparte delen van een stad. Deze 'Joodse getto's' ontstonden ook tijdens de Tweede Wereldoorlog in veel grote Europese steden en de Joodse bevolking werd gedwongen om in deze getto's te wonen en werken. Wel zijn er belangrijke verschillen tussen de Joodse getto's in het oosten en in het westen van Europa. Oost-Europese landen zoals Polen vielen al in 1939 onder het Duitse gezag en in deze steden kon de gettovorming al vroeg op gang komen. De Joden werden al vroeg gedwongen om hun toevlucht te zoeken in de speciale getto's en hadden een stuk minder vrijheid dan hun lotgenoten in West-Europa.³

De meeste Joodse getto's werden afgesloten waardoor de bewoners zich niet vrij in en uit konden bewegen. Bovendien waren de leefomstandigheden in de meeste getto's erbarmelijk, tot op het punt waarop de bewoners bewust door de nazi's werden uitgehongerd. Aan het hoofd van de getto's werden Joodse raden (Duits: Judenräte) aangesteld om de rust en orde te bewaren.⁴ Ook in Nederland was dit het geval. Nadat Duitsland in 1940 Nederland binnen was gevallen werd de Amsterdamse Jodenbuurt, waar reeds veel Joden woonden,

² Larissa Tiedens, 'Optimism and Revolt of the Oppressed: A Comparison of Two Polish Jewish Ghettos of World War II', *Political Psychology*, vol. 18 (1997) 1, 51.

³ Isaiah Trunk, *Judenrat: The Jewish Councils in Eastern Europe Under Nazi Occupation* (Nebraska, 1986) 550.

⁴ Trunk, *Judenrat*, 3-4.

omgevormd tot het Joodse getto van Amsterdam. In 1941 werd het getto afgesloten en werd er een Joodse raad aangesteld om het getto te besturen en om Duitse orders door te voeren. Abraham Asscher en David Cohen werden tegen hun wil aangewezen als leiders van de Joodse raad. In de volgende jaren werden de Nederlandse Joden veel restricties opgelegd, zoals het verbod op telefoneren en autorijden.⁵ In 1943 kwam er tenslotte een einde aan het Joodse getto en de Joodse raad toen de deportaties naar het oosten begonnen. Toch wisten relatief veel Nederlandse Joden de oorlog te overleven. Van de tachtig duizend Joden voor de oorlog wisten er vijf duizend de concentratiekampen te overleven, maar waarschijnlijk hebben veel meer Joden kunnen overleven door onder te duiken.⁶

In mijn eigen onderzoek wil ik me vooral richten op de getto's in Oost-Europa, specifiek die in Polen. Tegen het einde van de oorlog ontstond er vooral in sommige getto's in het oosten verzet vanuit de Joodse gemeenschappen. Dit verzet werd groter nadat de transporten naar de werk- en concentratiekampen op gang begonnen te komen. Er zijn echter grote verschillen waar te nemen tussen de vele getto's in de mate waarin er verzet werd geboden. Ondanks de overeenkomstige omstandigheden waren er namelijk ook getto's zoals die in Łódź, het tweede getto van Polen, waar totaal geen sprake is geweest van verzet. De redenen die hiervoor worden aangedragen variëren van de leefomstandigheden en het toekomstbeeld van de Joden tot de houding die de Joodse leiding aannam tegenover de Nazi's.⁷

Bij de invloed van de Joodse leiding moet overigens de vraag worden gesteld in hoeverre de Joodse raden daadwerkelijk invloed konden uitoefenen op de toekomst van de getto's. Bleef een opstand in Łódź uit omdat de Joodse leiders hier vanuit eigen belang samenwerkte met de nazi's of juist omdat zij daarmee de meeste Joden dachten te kunnen redden? En hadden de besluiten van de Joodse raad überhaupt wel invloed op het lot van de Joden, of stond vanaf het begin al vast dat ze zouden worden vermoord? Misschien zou dat ook wel de opstand in Warschau kunnen verklaren: hun lot was immers al bepaald, dan liever met verzet ten onder gaan. Maar wat was de rol van de Joodse raad bij deze opstand, en is het daadwerkelijk van belang geweest voor de toekomst van de Joden?

⁵ J. Presser, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945* (Den Haag, 1985) 10-104.

⁶ Presser, *Ondergang*, 410-413.

⁷ Raul Hilberg, 'The Ghetto as a Form of Government', *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, vol. 450 (1980) 98-99.

Ik borduur met mijn onderzoek voort op de vraag hoe belangrijk de Joodse raden nu waren voor het slagen van de ‘Endlösung der Judenfrage’.⁸ En dus ook in hoeverre zij invloed hadden op het uiteindelijke lot van de Joodse gemeenschappen. Mijn vraagstelling luidt als volgt: **hadden de Joodse raden die tijdens de Duitse bezetting van Polen werden ingesteld in de getto’s van Łódź en Warschau invloed op het lot van de Joodse bevolking?** Ik wil me hierbij richten op de twee grootste en meest bekende getto’s van Europa. Bovendien is er in beide getto’s een zeer verschillende houding van de Joodse leiding waar te nemen, wat het interessant maakt om ze met elkaar te vergelijken. Met name de leiding van het Łódź getto wordt regelmatig beschuldigd van collaboratie met de Duitse bezetter. Toch kwamen er in het getto van Warschau de meeste Joden om, wellicht ook doordat hier de gemeenschap juist besloot om in opstand te komen.

Alvorens ik overga op het historische debat rondom de Joodse getto’s zal ik eerst de belangrijkste personen benoemen die betrokken waren bij de gettovorming in Łódź en Warschau. Zoals ik eerder heb vermeld werd er in beide getto’s een Joodse raad aangesteld. De leider van de Joodse raad in Warschau tot aan zijn dood in 1942 was de Pools-Joodse senator Adam Czerniakow. Chaim Rumkowski, een Poolse zakenman en directeur van een weeshuis werd aangesteld als hoofd van de Joodse raad in Łódź. In theorie bestuurden beide heren samen met de rest van de Joodse raad het getto, maar het overgrote deel van de Duitse communicatie ging via deze personen. Van de kant van de Nazi’s werd er ook voor ieder getto een administratief hoofd aangesteld, die direct verantwoordelijk was voor de Joodse getto’s. In het geval van Łódź was dit Hans Biebow. In Warschau werd Waldemar Schön aangesteld als hoofd van het getto. In 1941 werd hij vervangen door Heinz Auerswald. Allen waren zij belangrijke leden van de Nazi partij.⁹ De opperste bevelhebber was ten slotte de gouverneur van de bezette Poolse gebieden, Hans Frank, die voor de oorlog naam had gemaakt als Hitlers persoonlijke advocaat.

Status Quaestionis

In het vervolg zal ik beginnen met een algemene historiografische schets van het debat rond de Joodse getto’s in Polen. Hierbij zijn twee belangrijke debatten te onderscheiden. Het eerste debat gaat over de vraag welke rol de Joodse getto’s vervulden voor de Nazi’s. De ‘intentionalisten’ stellen dat het ging om een lang van tevoren opgesteld plan van de Nazi’s

⁸ Letterlijk vertaald: ‘de definitieve oplossing voor het Jodenprobleem’. De term werd bedacht door Adolf Eichmann en is een veelgebruikte benaming voor de systematische genocide van nazi-Duitsland op het Joodse volk in Europa.

⁹ Christopher Browning, ‘Nazi Resettlement Policy and the Search for a Solution to the Jewish Question, 1939-1941’, *German Studies Review*, vol. 9 (1986) 3, 512-514.

om de Joden systematisch uit te moorden.¹⁰ Auteurs die hieronder gerekend kunnen worden zijn Isaiah Trunk, Philip Friedman en Andreas Hillgruber. Aan de andere kant van het debat staan de ‘functionalisten’. Volgens hen waren de getto’s en de Joodse deportaties een onverwacht gevolg van radicalisering en ‘toevallige’ gebeurtenissen. Hierbij kan worden gedacht aan het feit dat met behulp van propaganda er een zeer negatieve beeldvorming van de Joden ontstond in de eerste jaren van de oorlog, of dat door de grote opeenhoping van Joodse burgers de angst groeide voor het uitbreken van epidemieën.¹¹ Auteurs die deze visie aanhangen zijn onder andere Martin Broszat en Hans Mommsen.¹² Dit debat is ook van belang voor mijn eigen onderzoek. In het geval van de intentionalisten zou de Joodse raad immers geen enkele invloed kunnen uitoefenen op hun toekomst. Zij zouden slechts moeten zorgen voor het bestuur van het getto totdat de nazi’s zouden besluiten de Joden te vernietigen. In het geval van de functionalisten was er echter nog ruimte voor verandering. Het plan van Joodse gettovorming en vernietiging kreeg vorm in de eerste jaren van de oorlog en kan dus zijn beïnvloed door acties van de Joden zelf.

Het tweede debat gaat over de rol van de Poolse bevolking in de Holocaust. Direct na de oorlog wordt er een beeld gecreëerd van het heldhaftige Poolse volk dat dapper verzet bood tegen de Duitse bezetters. Vanaf de jaren zeventig komt er echter kritiek op dit beeld.¹³ Volgens Jan Blonski (1987) waren de Polen geen helden maar juist mede schuldig aan de Holocaust. Een andere Poolse historicus, Jan Gross, zorgt voor een nog breder debat in de media en gaat ook dieper in op de Poolse collaboratie met de Duitsers. Hij stelt onder andere dat het Poolse verzet in Warschau de Joden in de steek liet op het moment dat zij in opstand kwamen. Dit debat is echter minder relevant voor mijn eigen onderzoek. Met uitzondering van de grote opstand in Warschau had de Poolse bevolking eigenlijk geen invloed op wat er in de getto’s gebeurde. Toch sluit het debat wel enigszins aan bij mijn onderzoek omdat over de Joodse raden dezelfde vragen kunnen worden gesteld: in hoeverre was er sprake van collaboratie of verzet?

De Canadese historicus Michael Marrus merkt terecht op dat de rol die de Joden zelf tijdens de Holocaust hebben gespeeld een zeer gevoelig onderwerp is.¹⁴ Er is volgens hem dan ook onvoldoende goed onderzoek gedaan naar Joods verzet in de eerste vijftien jaar na de oorlog. Met de verschrikkingen van de Holocaust nog vers in het geheugen en de

¹⁰ Christopher Browning, ‘Nazi Ghettoization Policy in Poland: 1939-41’, *Central European History*, vol. 19 (1986) 4, 343-344.

¹¹ Browning, ‘Nazi Ghettoization’, 344.

¹² Michael Marrus, ‘Jewish Resistance to the Holocaust’, *Journal of Contemporary History*, vol. 30 (1995) 1, 87.

¹³ Marrus, ‘Jewish Resistance’, 81-84.

¹⁴ Idem, 83.

berechtingen van enkele belangrijke nazi's tijdens de processen van Neurenberg was er geen enkele historicus die echt kritisch onderzoek deed naar de Joodse getto's. Bovendien stelt Marrus dat er in het naoorlogse Europa veel nieuwe regeringen waren die een antinazi imago voor zichzelf wilden creëren, en daarbij paste een geschiedenis van heldhaftig verzet zoals dat dus ook in Polen het geval was.

Vanaf de jaren zestig en zeventig is het beeld van de Joden in de getto's tijdens de Holocaust aan verandering onderhevig geweest. In deze periode kwam er meer oog voor verzet, maar ook voor collaboratie van de Joden binnen de getto's. Lange tijd werden zij door historici als weerloze burgers gezien die niets aan hun lot konden veranderen.¹⁵ Hannah Arendt stelde in 1963 als een van de eersten dat dit beeld helemaal niet juist is. Volgens haar was de Holocaust op zo'n grote schaal zonder de hulp van de Joodse raden helemaal niet mogelijk geweest.¹⁶ Ook Raoul Hilberg was kritisch op het Joodse verleden en stelde dat de Joden zich als makke schapen naar het slachthuis hebben laten leiden.¹⁷ Volgens Hilberg was het ontbreken van het Joodse verzet de oorzaak van hun vernietiging. Toch hebben beide auteurs volgens Marrus te weinig oog voor het Joodse verzet dat wel degelijk aanwezig was.¹⁸ Hij sluit zich hiermee aan bij Isaiah Trunk die in tegenstelling tot Arendt en Hilberg stelde dat de Joodse raden slechts zorgden voor een continuïteit binnen de Joodse gemeenschappen en dat zij niets aan het lot van de Joden hadden kunnen veranderen.

Naast deze secundaire literatuur zijn er ook nog veel primaire bronnen uit de getto's overgebleven. Een voorbeeld van zo'n primaire bron is het dagboek van Adam Czerniakow, hoofd van de Joodse raad in Warschau. Zijn vrouw wist de oorlog te overleven en slaagde erin de dagboeken te bewaren. Ook veel andere dagboeken, brieven en foto's zijn bewaard gebleven. Emanuel Ringelblum, een Pools-Joodse historicus die de oorlog niet overleefde, legde een groot archief aan van dagboeken, brieven en decreten. Veel van deze documenten zijn bewaard gebleven en tegenwoordig digitaal beschikbaar. Door deze bronnen krijgt men een duidelijk beeld van hoe men dacht over de Joodse raden, over de nazi's en over alles wat er in deze periode gebeurde. Natuurlijk zijn de bronnen sterk subjectief maar in combinatie met de secundaire literatuur lijken ze me toch zeker een toevoeging voor mijn onderzoek. Ik wil in mijn onderzoek vooral gebruik maken van het dagboek van Czerniakow en enkele decreten en speeches van Rumkowski. Als leiders van de Joodse raad hadden zij een grote verantwoordelijkheid en moesten zij de belangrijkste beslissingen maken. Daarnaast wil ik

¹⁵ Idem, 86.

¹⁶ Hannah Arendt, *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil* (New York, 1963).

¹⁷ Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews* (Yale, 1961).

¹⁸ Marrus, 'Jewish Resistance', 86.

ook nog enkele Duitse bronnen gebruiken om een goed beeld te kunnen schetsen van het beeld dat de Nazi's hadden van de Joodse getto's.

Over de Joodse getto's in de Tweede Wereldoorlog zijn al veel werken geschreven. Belangrijke werken zoals die van Arendt en Hilberg zijn echter zeer algemeen en gaan over alle Joodse getto's in Europa. Trunk spits zich al iets meer toe op de Joodse raden maar blijft verder ook nog erg breed. Bovendien proberen veel auteurs de vraag te beantwoorden in hoeverre de Joodse leiders 'goed' of 'slecht' waren in de oorlog. Ik wil me vooral richten op de vraag of de Joodse leiders überhaupt invloed konden uitoefenen op de toekomst van de getto's, en zoja, in hoeverre ze daar gebruik van hebben gemaakt. Dit wil ik doen aan de hand van de twee grootste getto's in Europa. In eerdere vergelijkingen hebben auteurs getracht een verklaring te vinden voor het feit dat er in Warschau een opstand uitbrak terwijl dit in Łódź uitbleef. Maar hierbij is nooit erg diep ingegaan op de rol van de Joodse raad. Recente publicaties van Larissa Tiedens¹⁹ en Rachel Einwohner²⁰ over de opstand in Warschau hebben aangetoond dat de rol van de Joodse raad hierin nihil was. Evenwel vervulde de Joodse raad in de eerste jaren van de gettovorming een belangrijke rol. Was het dan toeval dat de getto's van Łódź en Warschau zich zo verschillend ontwikkelden of hadden de Joodse leiders hier toch wel degelijk invloed op?

¹⁹ Tiedens, 'Optimism and Revolt', 45-69.

²⁰ Rachel Einwohner, 'Opportunity, Honor, and Action in the Warsaw Ghetto Uprising of 1943', *American Journal of Sociology*, vol. 109 (2003) 3, 650-675.

H1: De eerste fase van gettovorming in Łódź en Warschau (1939-1941)

Na de verovering van Polen door de Nazi's begon in enkele grote Poolse steden het proces van gettovorming. Dit proces, waarbij de Joodse gemeenschappen in Polen systematisch in aparte getto's werden afgesloten van de buitenwereld, nam grofweg twee jaar in beslag. De snelheid van gettovorming verschilde per getto en per tijdstip. Hierbij is het belangrijk om op te merken dat de Nazi's de getto's in eerste instantie waarschijnlijk helemaal niet zagen als een langdurige oplossing. Hitler, Himmler en Heydrich – de belangrijkste architecten van de Holocaust – zagen de getto's eigenlijk als een tijdelijke oplossing. Het plan was om de Joodse gemeenschappen in de veroverde gebieden te concentreren in enkele stedelijke gebieden, om hen vervolgens in het voorjaar van 1940 te transporteren naar speciale kampen in Oost-Europa.²¹ Toen dit proces vanwege financiële en politieke problemen (de verovering van de Sovjet-Unie duurde langer dan gepland) niet direct kon worden uitgevoerd, werden de getto's noodgedwongen een langdurige oplossing.

Zoals ik reeds in de inleiding heb vermeld ontstond er in de jaren zeventig onder historici een discussie over de vraag in hoeverre de gettovorming een van tevoren uitgedacht plan was van de Nazi's. Volgens de intentionalisten was de gettovorming een gepland onderdeel van de totale vernietiging van de Joden. Volgens de Pools-Joodse historicus Philip Friedman dienden de getto's als een soort laboratoria voor de Nazi's waarin zij onderzoek deden naar methodes om grote groepen mensen op een langzame en 'geordende' manier te vernietigen.²² Ook Isaiah Trunk geloofde dat de getto's onderdeel waren van een vooraf uitgedacht plan om door middel van verpaupering en epidemieën de Joodse gemeenschappen uit te roeien.²³ De functionalisten daarentegen zijn van mening dat de gettovorming onderdeel was van een ongeplande radicalisering ten opzichte van de Joodse gemeenschappen. Lokale autoriteiten gingen pas over op massaslachtingen toen de angst voor overbevolking binnen de getto's groeide met de toenemende stroom van nieuwe Joden. Volgens de Duitse historicus Hans Mommsen werden deze slachtingen onder de rest van de bevolking relatief makkelijk geaccepteerd, omdat dit werd gezien als een meer 'menselijke' oplossing dan het sterven als gevolg van hongersnood en ziektes.²⁴

²¹ Browning, 'Nazi Ghettoization', 345.

²² Philip Friedman, 'The Jewish Ghettos of the Nazi Era', *Roads to Extinction: Essays on the Holocaust* (1980) 61, 69.

²³ Trunk, *Judenrat*, 61.

²⁴ Hans Mommsen, 'Die Realisierung des Utopischen: Die "Endlösung der Judenfrage" im "Dritten Reich"', *Geschichte und Gesellschaft*, vol. 9 (1983) 3, 410-411.

Ik ben echter van mening dat beide kampen niet de volledige waarheid dekken. Er valt uiteraard niet te ontkennen dat er veel Joden zijn omgekomen in de getto's. Bovendien konden zij niet rekenen op enige genade van de Nazi's. Toch blijkt uit de onderlinge communicatie van de Duitse autoriteiten dat zij de getto's niet zagen als een middel om de Joden uit te roeien.²⁵ De hoge Nazi officier en een van de verantwoordelijken voor de constructie van het getto in Łódź, Friedrich Uebelhoer, schreef in 1939 een brief aan zijn partijleden van de NSDAP en de lokale politie autoriteiten over de toekomstplannen van het getto: *"De creatie van het getto is natuurlijk slechts een overgangsmaatregel. Ik zal bepalen op welk tijdstip en met welke middelen het getto en daarmee ook de stad Łódź zal worden gezuiverd van Joden"*.²⁶ De getto's dienden slechts als een manier om de Joodse gemeenschappen te verzamelen en in bedwang te houden tot aan de 'Endlösung', en waren dus op zichzelf niet een manier om het Jodendom uit te roeien. Ik zal hieronder per getto toelichten hoe dit proces verliep en welke rol de Joodse raad daarin speelde.

Łódź

Het getto van Łódź werd aan het einde van April 1940 volledig afgesloten en de Duitse autoriteiten aldaar gingen ervan uit dat de Joden uiterlijk halverwege het jaar zouden worden gedeporteerd. Tot die tijd werd er een Joodse raad aangesteld om de orde binnen het getto te handhaven. Het hoofd van deze raad, Chaim Rumkowski, was er heilig van overtuigd dat Joodse productiviteit de sleutel was voor hun overleving.²⁷ Onder andere met behulp van Duitse subsidies wilde hij een sterke economie opbouwen in het getto, maar omdat de Nazi's het getto slechts als een tussenoplossing zagen werden zijn plannen telkens van tafel geschoven. Rumkowski legde de schuld van het mislukken van zijn plannen onder andere bij de in zijn ogen inefficiënte Joodse raad. Gaandeweg begon hij steeds meer macht naar zichzelf toe te trekken en tegen de tijd dat de gettovorming was afgerond had hij praktisch alle macht binnen het getto in handen.²⁸ Onder de Joodse bevolking kreeg Rumkowski al snel een zeer slechte reputatie. Hij verbood alle vormen van oppositie en werd ervan beschuldigd dat hij samenwerkte met de Nazi's voor zijn eigen gewin.

Toen de deportaties naar het Oosten in de zomer van 1940 definitief niet doorgingen moest er plotseling een beslissing worden gemaakt over het lot van de Joden in het getto:

²⁵ Hilberg, 'The Ghetto as a Form of Government', 103-104.

²⁶ Rachel Hines, 'The Great Delusion: Chaim Rumkowski's Attempt To Save The Jews Of Łódź', *The Concord Review* (2001) 80.

²⁷ Klaus-Peter Friedrich, 'Collaboration in a "Land without a Quisling": Patterns of Cooperation with the Nazi German Occupation Regime in Poland during World War II', *Slavic Review*, vol. 64 (2005) 4, 718.

²⁸ Friedrich, 'Collaboration in a "Land without a Quisling"', 719.

zouden zij aan hun lot worden overgelaten of moesten zij hulp moeten krijgen om te overleven? Het was immers uitgesloten dat de Joden zelfstandig konden overleven aangezien zij bij het sluiten van het getto bijna al hun kostbare bezittingen aan de Nazi's waren verloren (deze bezittingen dienden als financiering om de Joden tot aan de geplande deportaties in leven te houden). Bovendien lag het getto van Łódź zeer afgelegen van de buitenwereld waardoor smokkel of enig ander contact met de buitenwereld bijna onmogelijk was.²⁹ De Duitse autoriteiten in Łódź hadden er al vroeg voor gekozen om het Joodse getto volledig te isoleren van de rest van de stad, onder andere door alle omwonenden te evacueren waardoor er een soort niemandsland rondom het getto ontstond.

Een kleine groep ambtenaren, onder leiding van Alexander Palfinger en Waldemar Schön, was fel tegen de eventuele subsidiëring van het Joodse getto. Zij waren van mening dat de Joden nog veel kostbare bezittingen achterhielden, en dat zij deze kostbaarheden alleen zouden inleveren als het echt niet anders kon.³⁰ Toch bleef de hongersnood toenemen en uiteindelijk wist Hans Biebow, het hoofd van de Nazi administratie van het Łódź getto, het centrale gezag in Berlijn ervan te overtuigen dat er financiële hulp moest komen. Daarnaast wilde Biebow graag een zelfvoorzienende economie binnen het getto waarin de Joden door middel van arbeid in hun eigen onderhoud zouden kunnen voorzien. Hij bepleitte dat dit op den duur financieel het gunstigst zou zijn voor de Nazi's. Uiteindelijk kreeg de Joodse raad een lening van drie miljoen Reichsmark, die met behulp van productie weer zou moeten worden terugbetaald.³¹ Deze gebeurtenis markeerde een belangrijk keerpunt, zowel in het beleid van de Nazi's als in de invloed van de Joodse raad.

Tot aan dit moment was de Joodse raad op geen enkele manier betrokken geweest bij de besluitvorming rondom de gettovorming. De leden van de Joodse raad werden in het duister gehouden met betrekking tot de geplande deportaties en ook nadat de deportaties werden uitgesteld werden zij buiten het overleg gehouden. De enige taak die in het eerste jaar van de gettovorming voor de Joodse raad was weggelegd was het bijeen brengen van alle Joden binnen het getto, en vervolgens de confiscatie van de Joodse bezittingen.³² Verder werden de leden van de Joodse raad systematisch buiten het overleg gehouden waardoor niet alleen hun invloed nihil was, maar waardoor zij ook nog eens geen enkele informatie kregen over het lot van het Joodse volk. Deze onzekerheid leidde ertoe dat de meeste Joodse leiders, ook in andere getto's van Europa, ervan overtuigd waren dat medewerking met de Nazi's de

²⁹ Browning, 'Nazi Ghettoization', 349.

³⁰ Idem, 350.

³¹ Idem.

³² Idem, 351

beste oplossing was. In juni 1941 vond er bijvoorbeeld een gesprek plaats tussen Himmler en Rumkowski waarin laatstgenoemde vertelde dat hij bezig was met de creatie van een “stad van arbeid”.³³ De reactie van Himmler luidde als volgt: “Ga dan door met werken ten behoeve van uw broeders in het getto. Het zal jullie goed doen”.³⁴

Met de veranderingen in het beleid van de Nazi's veranderde ook de rol van Rumkowski. Nog altijd speelde hij geen rol bij de belangrijkste Duitse beslissingen maar omdat het getto nu een langdurige oplossing ging vormen kreeg Rumkowski binnen het getto meer politieke invloed. Het is overigens belangrijk om op te merken dat hij deze politieke invloed alleen kon krijgen omdat de Nazi's dat toelieten. Chaim Rumkowski, had er immers al enkele malen op aangedrongen om binnen het getto een stabiele zelfvoorzienende economie op te zetten. Zijn voorstellen waren echter telkens genegeerd omdat men ervan uitging dat het getto niet langer dan twee jaar zou blijven bestaan. Toen de deportaties uitbleven en men aan de geconfisqueerde bezittingen niet meer genoeg had om het getto van voedsel te voorzien, begon Hans Biebow in te zien dat een zelfvoorzienende economie ook voor de Nazi's het beste zou zijn.³⁵ Het is dus onduidelijk hoe groot de invloed van Rumkowski op deze beslissing was, maar de geslaagde uitvoering van het plan was toch grotendeels aan hem te danken.

Warschau

In Warschau verliep het proces van gettovorming een stuk stroever dan in Łódź. In eerste instantie werd het plan om de Joodse gemeenschap in een getto op te sluiten uitgesteld. Vanwege de grote opeenhoping en armoede van de Joden groeide in Warschau echter de angst voor epidemieën.³⁶ Halverwege 1940 werd er daarom toch voor gekozen om ook hier een gesloten getto te maken. In tegenstelling tot het getto van Łódź, lag die van Warschau midden in de stad en hadden de inwoners van het getto daardoor ook meer toegang tot informatie en goederen van buiten het getto. In de eerste maanden van de gettovorming konden de Joden zich zelfs nog vrij binnen en buiten het getto verplaatsen. Veel van hen werkten immers in de stad. Zij werden door de Nazi's alleen gedwongen om in het getto te wonen. Langzamerhand werd de Joodse bevolking echter steeds meer beperkingen opgelegd en uit de meeste arbeidstakken werden zij uitgesloten. Toen het getto van Warschau in 1941

³³ Rachel Hines, 'The Great Delusion', 83.

³⁴ Idem, 84.

³⁵ Browning, 'Nazi Ghettoization', 349-350.

³⁶ Browning, 'Nazi Ghettoization', 348.

definitief werd afgesloten van de buitenwereld verergerden ook hier de levensomstandigheden van de inwoners drastisch.³⁷

Ook in Warschau werd in oktober 1939 een Joodse raad opgericht om de orde in het getto te handhaven, met aan het hoofd Adam Czerniaków. Hij had veel kritiek op Rumkowski omdat die niet de Joodse stem zou vertegenwoordigen. In tegenstelling tot Rumkowski zag Czerniakow zichzelf dan ook niet als grote leider.³⁸ Hij regeerde samen met de andere leden van de Joodse raad en stelde zich erg afhankelijk op van de Duitse gezaghebbers. De twee Joodse leiders hebben elkaar enkele malen ontmoet en belden ook af en toe met elkaar. Toch was Czerniakow in zijn rol als leider heel anders dan Rumkowski. Uit zijn dagboeken blijkt dat hij constant klem zat tussen de Duitse orders die hij diende te volgen en de Joodse gemeenschap die hij zo goed mogelijk wilde dienen.³⁹ Op den duur zou ook in Warschau een zelfvoorzienende economie moeten worden gecreëerd. Dit was echter voor Czerniakow niet zo belangrijk als voor zijn collega in Łódź. Daarbij kwam ook nog dat de gettovorming in Warschau bijna een jaar langer duurde dan in Łódź, waardoor een zelfvoorzienende economie lange tijd niet noodzakelijk was. De relatief democratische manier van besturen gaf Czerniakow in de eerste jaren een betere reputatie, maar zorgde er ook voor dat er in Warschau geen sterk centraal bestuur en geen sterke economie kon ontstaan. Czerniakow had binnen het getto niet dezelfde politieke macht als Rumkowski, en was bovendien niet bereid om levens op te offeren in het belang van efficiënte productie.

Nog sterker dan in Łódź ontstond er in Warschau een discussie tussen de ‘productivisten’ die de Joodse arbeid wilden inzetten in de Duitse industrie, en de ‘attritionisten’ die de Joden aan hun lot wilden overlaten. Alexander Palfinger, die ontevreden uit Łódź was vertrokken, kreeg hierbij veel invloed als hoofd van de ‘Transferstelle’.⁴⁰ Deze eenheid moest zorgen voor de bemiddeling tussen het Joodse getto en de buitenwereld en kon bijvoorbeeld beslissen hoeveel voedsel en grondstoffen het getto kreeg. Toen de gouverneur van de bezette Poolse gebieden Hans Frank hoogte kreeg van de situatie in het getto van Warschau ontstond ook hier een felle discussie. Uiteindelijk overwonnen ook hier de productivisten en werd er in Warschau een zelfvoorzienende economie opgebouwd.⁴¹ De winstgevende economie die in het getto van Łódź was opgezet speelde een belangrijke rol bij de beslissing om het Warschau getto niet aan zijn lot over te laten. De autoriteiten in

³⁷ Einwohner, ‘Opportunity, Honor, and Action’, 656.

³⁸ Adam Czerniakow en Raul Hilberg (ed), *The Warsaw Diary of Adam Czerniakow: Prelude to Doom* (Chicago, 1999) 325-326.

³⁹ Idem, 307.

⁴⁰ Browning, ‘Nazi Ghettoization’, 351.

⁴¹ Idem, 353.

Warschau hadden immers ook kunnen zien dat de Joden nog een nuttige bijdrage konden leveren aan de Duitse industrie. Het economische systeem van Łódź moest daarom gaan dienen als voorbeeld voor Warschau.⁴² Indirect had de politiek van Rumkowski dus een belangrijke bijdrage aan de besluitvorming in Warschau.

Net als in Łódź veranderde dus in Warschau snel na de definitieve afsluiting van het getto ook de houding van de Duitse autoriteiten. Adam Czerniakow, beschrijft in zijn dagboek deze plotselinge verandering. Waar Palfinger liever niet eens met de Joodse leiders sprak werden zij nu ineens veel meer bij de besluitvorming betrokken.⁴³ Op 21 mei van 1941 beschrijft Czerniakow zelfs dat hij op bezoek moet komen bij gouverneur Fischer. De gouverneur benadrukte dat het niet de bedoeling is van de Nazi's om de Joden te laten sterven. Hij beloofde tevens dat er meer voedsel en werk beschikbaar zou komen.⁴⁴ Toch kon de Joodse raad in Warschau ondanks de groeiende betrokkenheid nog altijd maar weinig echte invloed uitoefenen op het lot van de Joden. Bij de belangrijkste beslissingen werden zij niet betrokken en in vergelijking met de Joodse raad van Łódź, die praktisch alleen nog maar Rumkowski behelsde, had de Joodse raad van Warschau weinig centraal gezag. Dit blijkt onder andere uit een onderzoek dat Hans Frank liet verrichten over de economische situatie in Warschau, en waarin werd geconcludeerd dat de Joodse raad te weinig gezag had om een efficiënte economie op te kunnen zetten.⁴⁵

Conclusie

Hannah Arendt stelt in haar boek *'Eichmann in Jerusalem'* dat zonder de medewerking van de Joodse raden in Europa deportaties op zo'n grote schaal nooit mogelijk waren geweest. De Joodse raad zorgde voor de registratie van alle Joden en hun bezittingen, en zou later ook nog hebben meegewerkt met het bijeenbrengen van Joden voor het transport naar de werkkampen.⁴⁶ Toch moet dit enigszins worden genuanceerd. Zoals Isaiah Trunk al stelt was de Joodse raad veel te zwak om verzet te kunnen bieden. Als zij de orders van de Duitse autoriteiten weigerden werden zij gedood en kwam er iemand anders voor hen in de plaats.⁴⁷

Ondanks het feit dat de twee leiders van Warschau en Łódź een zeer verschillende politiek voerden binnen hun getto, lijken zij in de eerste fase van de gettovorming toch ongeveer een zelfde rol te hebben gespeeld. Zowel Czerniakow als Rumkowski werden niet

⁴² Idem, 353.

⁴³ Idem, 354.

⁴⁴ Hilberg, *The Warsaw Diary*, 230-239.

⁴⁵ Browning, 'Nazi Ghettoization', 360-361.

⁴⁶ Marrus, 'Jewish Resistance', 85-86.

⁴⁷ Trunk, *Judenrat*, 388-390.

op de hoogte gesteld van de Duitse plannen en konden dus onmogelijk weten wat de Nazi's met de Joden van plan waren. Beide leiders werden zelfs actief voorgelogen door de Duitse ambtenaren, ik zal daar in het volgende hoofdstuk nog verder op ingaan. Het gebrek aan kennis leidde ertoe dat beide leiders weinig weerstand boden en over het algemeen de Duitse orders uitvoerden. Achteraf hadden ze natuurlijk ook weinig keus omdat ze geen enkele machtsmiddelen hadden om tegen de Duitse autoriteiten in te gaan. Het argument van Hannah Arendt dat de Holocaust nooit op zo'n grote schaal had kunnen plaatsvinden zonder de hulp van de Joodse raden lijkt dan ook niet helemaal terecht. Als de Joodse leiders niet gehoorzaamden dreigden de Nazi's met executies en werden zij vervangen door iemand die wel zou gehoorzamen. Bovendien speelde de onwetendheid in deze periode een belangrijke rol. Omdat de Joodse leiders geen van allen op de hoogte waren van de 'Endlösung' waren zij ervan overtuigd dat medewerking met de Nazi's hun overlevingskansen zou vergroten.

Beide leiders waren in de eerste plaats bezorgd om het lot van de Joodse gemeenschap, toch moet worden vastgesteld dat hun invloed op de gettovorming in de eerste twee jaar zeer klein was. De belangrijkste besluiten werden genomen zonder de Joodse leiders daarbij te betrekken. Vanaf de definitieve afsluiting van de getto's krijgt de Joodse raad van Łódź en Warschau *binnen* het getto wel meer politieke macht. Dit was echter alleen maar mogelijk omdat de Duitse autoriteiten dit toelieten. Voor hen was het zelfs gunstig als er een sterk centraal gezag kwam binnen het getto.⁴⁸ Het was immers gemakkelijker om één persoon of raad te controleren dan een hele gemeenschap. Bovendien was de Joodse raad verantwoordelijk voor het in beslag nemen van Joodse bezittingen, en zouden zij later ook een belangrijke rol gaan spelen bij de deportaties. Het enige initiatief van de Joodse raad dat een positief effect gehad lijkt te hebben op de toekomst van de Joden is het plan van Rumkowski om een efficiënte economie op te bouwen. Deze economie ging zelfs als voorbeeld dienen voor het getto van Warschau. Bovendien zou het een belangrijke rol gaan spelen bij de overlevingskansen van de Joden vanaf 1941: het begin van de deportaties.

⁴⁸ Hilberg, 'The Ghetto as a Form of Government', 105, 110-112.

H2: De Joodse leiders in Warschau

In tegenstelling tot Rumkowski stelde Czerniakow zich zoveel mogelijk op als een man van het volk. Hij zag zichzelf niet direct als de aangewezen leider en benadrukte dan ook dat hij de functie bekleedde omdat hij ervoor was gekozen. Het besturen van het getto gebeurde in samenwerking met de gehele Joodse raad en was minder streng dan in Łódź. Uit de dagboeken van Czerniakow blijkt dat hij het belang van het Joodse volk ten alle tijden voorop stelde en dat zorgde ervoor dat hij in de eerste jaren van de gettovorming niet zo'n slechte reputatie had als Rumkowski in Łódź.⁴⁹ De meeste Joden zagen de Joodse raad als een noodzakelijk onderdeel van het getto voor het in stand houden van openbare voorzieningen en het behouden van de orde. Toch verslechterde ook de reputatie van Czerniakow en zijn collega's naarmate de tijd vorderde. Zij vormden immers de directe connectie tussen de Duitse gezaghebbers en het getto en werden daardoor al snel het gezicht van de Duitse orders die zij moesten doorvoeren. In eerste instantie konden deze orders nog worden uitgelegd als een manier om de Duitse autoriteiten tevreden te houden, maar toen vanaf het einde van 1940 de eerste deportaties naar werkkampen begonnen groeide de onvrede snel.

Toch bleef Czerniakow ook na de eerste deportaties het belang van de Joodse gemeenschap altijd als hoogste prioriteit zien. Aangezien openlijk verzet tegen de Duitsers zinloos was voldeed hij aan de Duitse orders om Joden te verzamelen voor transport naar de werkkampen. Dit was echter altijd met de overtuiging dat hiermee een kleine groep werd opgeofferd om de overlevingskansen van de andere Joden te vergroten.⁵⁰ Czerniakow probeerde bijvoorbeeld altijd vrouwen, kinderen en zieken te redden door voornamelijk gezonde mannen te verzamelen voor transport. Hier is een duidelijk verschil te zien met Rumkowski die dit juist precies andersom deed.⁵¹ Het is hierbij belangrijk dat er in de eerste jaren nog het geloof was onder de Joodse gemeenschap dat de mensen die naar de werkkampen werden getransporteerd ooit weer zouden wederkeren. Het zou slechts om een tijdelijke oplossing gaan, arbeid in dienst van de Duitse oorlogvoering, en hiervoor waren jonge sterke mannen het best geschikt.⁵²

Czerniakow bleef echter een speelbal van de Duitse autoriteiten, wat ook blijkt uit de manier waarop hij handelde. Telkens opnieuw ging hij naar Schön, Auserwald of andere

⁴⁹ Dalia Ofer, 'Another Glance through the Historian's Lens: Testimonies in the Study of Health and Medicine in the Ghetto', *Poetics Today*, vol. 27 (2006) 2, 347-348.

⁵⁰ Hilberg, 'The Ghetto as a Form of Government', 108.

⁵¹ Zie hoofdstuk 3.

⁵² Hilberg, 'The Ghetto as a Form of Government', 108.

Duitse ambtenaren om informatie te winnen, maar telkens werd hij doorverwezen naar iemand anders en op deze manier systematisch in het duister gehouden.⁵³ Tegelijkertijd daalde de populariteit van Czerniakow sterk naarmate er meer mensen op transport moesten en bovendien bleef de armoede en hongersnood toenemen. Steeds meer werd hij verscheurd door het dilemma waarbij hij Joden op transport moest te zetten om de Duitsers tevreden te houden. En een steeds grotere groep werd opgeofferd om een steeds kleiner wordende groep te kunnen redden. De machteloosheid van Czerniakow is het best terug te zien in de laatste paar dagen van zijn leven. Op 19 juli 1943 hoort Czerniakow geruchten dat er massale deportaties zullen gaan plaatsvinden. Geschrokken beschrijft hij in zijn dagboek hoe hij alle hoge Duitse ambtenaren van het getto afgaat op zoek naar informatie, maar dat hij telkens te horen krijgt dat niemand er iets van af weet. Ten slotte schrijft hij op 20 juli: *“Zonder enige andere uitweg, ging ik naar het plaatsvervangend hoofd van Sectie III, Scherer. Hij uitte zijn verbazing toen hij het gerucht hoorde en vertelde me dat ook hij van niets wist. Tot slot vroeg ik of ik de bevolking kon vertellen dat hun angsten ongegrond waren. Hij antwoordde dat ik dat kon en dat al het gepraat volslagen onzin was”*.⁵⁴ In de dagen die volgden werd langzaam duidelijk dat de Duitse autoriteiten tegen Czerniakow hadden gelogen, en toen hij bovendien faalde om de weeskinderen in het getto te redden, besloot hij op 23 juli zelfmoord te plegen.⁵⁵

Na zijn dood werd Czerniakow opgevolgd door Marek Lichtenbaum als hoofd van de Joodse raad. In tegenstelling tot Czerniakow werd hij samen met zijn zoons door veel Joden gezien als een actieve collaborateur.⁵⁶ Hier is echter nooit hard bewijs voor gevonden. Wel is in het dagboek van de Joodse verzetsleider Yitzhak Zuckerman te lezen dat op een gegeven moment de zoon van Lichtenbaum door het Joodse verzet werd gearresteerd als een soort wraakactie tegen de collaboratie van de Joodse raad. In zijn boek, dat vijftig jaar na dato postuum door zijn vrouw werd uitgegeven, beschrijft Zuckerman de nieuwe Joodse leider als volgt: *“Marek Lichtenbaum kan niet worden vergeleken met Adam Czerniakow, die wellicht geen grote leider is geweest, en die niet snapte waarmee hij werd geconfronteerd en waar zijn pad naartoe leidde, maar, zodra hij zich hiervan bewust werd, trok hij zijn conclusies en pleegde zelfmoord. Marek Lichtenbaum daarentegen ging door met de Joodse raad alsof er*

⁵³ Hilberg, *The Warsaw Diary*.

⁵⁴ Idem, (20 juli 1942).

⁵⁵ Yehuda Bauer, *Jews for Sale?: Nazi-Jewish Negotiations, 1933-1945* (Yale, 1996) 117-128.

⁵⁶ Yitzhak Zuckerman en Barbara Harshav (ed), *A Surplus of Memory: Chronicle of the Warsaw Ghetto Uprising* (California, 1993).

*niets was gebeurd: "De koning is dood, lang leve Marek Lichtenbaum." Hij had twee zoons en het gerucht was dat zij Gestapo agenten waren, maar daarvoor was geen bewijs".*⁵⁷

Ondanks het gebrek aan informatie lijkt Lichtenbaum dus een compleet andere leider te zijn geweest dan Czerniakow. Waarschijnlijk hebben de Duitsers met het oog op de grote deportaties iemand willen aanstellen waarvan ze zeker wisten dat hij hen zou gehoorzamen. Overigens bleef het gezag van de Joodse raad ook na de dood van Czerniakow erg zwak. Na de eerste grote deportaties tussen 23 juli en 21 september 1942 groeide langzaam de invloed van ondergronds verzet. Ook hier was er echter een gebrek aan centraal gezag en vanwege politieke verdeeldheid ontstonden er uiteindelijk twee belangrijke verzetsorganisaties: de linkse ZOB en de rechtse ZZW.⁵⁸ In eerste instantie waren de meeste leden van de Joodse raad tegen gewapend verzet omdat zij nog altijd geloofden dat samenwerking met de Duitsers hun overlevingskans zou vergroten. Dit veranderde echter toen langzaam duidelijk werd welk lot de Joden in vernietigingskamp Treblinka te wachten stond. Onder andere door verhalen van het Joodse getto in Vilnius, waarvan alle inwoners naar Treblinka waren gedeporteerd, groeide de paniek. Langzaam werd duidelijk dat de toekomst van de Joden uitzichtloos was.⁵⁹

De Joodse raad stond als directe verbinding tussen de Joodse gemeenschap en de Duitse autoriteiten, maar was in tegenstelling tot Łódź niet de belangrijkste bron van informatie.⁶⁰ Het getto van Warschau lag immers midden in de stad en door middel van smokkel en ondergrondse organisaties konden de inwoners relatief makkelijk in contact komen met de buitenwereld. Het was dan ook via deze wegen dat men op de hoogte werd gesteld van de vernietigingskampen.⁶¹ De invloed van de Joodse raad werd na de eerste deportaties steeds kleiner. Dat kwam mede door de groeiende argwaan tegen de nieuwe Joodse leiders, die daarmee steeds verder van de Joodse gemeenschap kwamen te staan. In januari 1943 stuitten de Duitsers voor het eerst onverwacht op georganiseerd verzet toen de tweede grootschalige actie van deportaties naar Treblinka aan de gang was. Er werden 'slechts' vijf duizend Joden gedeporteerd in plaats van de geplande acht duizend.⁶² De Joodse raad speelde hierbij nog slechts een marginale rol. Vanaf dit moment zouden het in de praktijk de ZOB en de ZZW zijn die het tot aan de grote opstand in mei van 1943 in het getto voor het zeggen hadden.

⁵⁷ Barbara Harshav (ed), *A Surplus of Memory*, 333.

⁵⁸ Einwohner, 'Opportunity, Honor, and Action', 660-662.

⁵⁹ Yehuda Bauer, *They chose life: Jewish resistance in the Holocaust* (New York, 1973) 33-35.

⁶⁰ Zie hoofdstuk 3.

⁶¹ Tiedens, 'Optimism and Revolt', 52-53.

⁶² Bauer, *They chose life*, 41.

Op 16 mei 1943 werd na bijna een maand vechten de grote opstand officieel ten einde gebracht door de Duitse soldaten. De Joodse verzetsstrijders die nog niet de dood hadden gevonden werden verzameld voor deportatie naar de vernietigingskampen of ter plaatse geëxecuteerd. Bovendien werd bijna het complete getto door de Duitsers verwoest.⁶³ De Duitsers hadden slechts 130 slachtoffers, waarvan 17 doden. Dit aantal lijkt echter in verband met propaganda redenen lager te zijn gehouden dan het in werkelijkheid was. Bij de Joden was dit aantal vele malen hoger: toen de opstand begon waren er nog ruim 60.000 Joden in het getto, waarvan circa 13.000 tijdens de gevechten of tijdens de verwoesting van het getto de dood vonden.⁶⁴ Toch moet men zich afvragen of de opstand daadwerkelijk heeft bijgedragen aan een hoger slachtofferaantal onder de Joodse gemeenschap tijdens de oorlog. De opstand ontstond immers als reactie op deportaties naar de vernietigingskampen. Het is zeer waarschijnlijk dat het getto van Warschau hetzelfde lot stond te wachten als dat in Vilnius.⁶⁵ In tegenstelling tot Łódź was het getto van Warschau niet winstgevend en dus ook niet waardevol voor de Duitsers. Uit de plannen voor de ‘Endlösung’ blijkt dat de vernietiging van het Joodse ras uiteindelijk zou moeten plaatsvinden, en er zijn geen redenen om aan te nemen dat de Duitsers dit nog langer wilden uitstellen. Bovendien was ten tijde van de opstand het grootste deel van de Joodse gemeenschap al gedeporteerd.⁶⁶ Het lijkt nog slechts een kwestie van tijd te zijn geweest voordat ook de rest zou volgen. Wellicht heeft de opstand de liquidatie van het getto versneld, maar de uitkomst stond eigenlijk al vast.

Ongeacht de uitkomst speelde de Joodse raad geen rol meer in de laatste maanden van de opstand, en kon daardoor ook geen invloed meer uitoefenen op het aantal Joodse slachtoffers. Ondanks de goede bedoelingen van Adam Czerniakow was hij geen sterke leider geweest. In tegenstelling tot Łódź hadden de Joodse leiders ook weinig invloed op het dagelijks leven in het getto. Zij voerden slechts orders uit die zij kregen opgelegd door de Duitse autoriteiten. Zowel de Joodse raad als de Duitse autoriteiten slaagden er niet in om een zelfvoorzienende economie in het getto op te bouwen. Bovendien slaagden de Joodse leiders in Warschau er niet in om de Joodse politie, het enige orgaan dat nog enige militaire macht had, onder controle te krijgen.⁶⁷

⁶³ ‘The Stroop Report’ was een officieel verslag dat door bevelhebber van de Duitse troepen Jürgen Stroop in mei 1943 werd opgesteld voor SS-chef Heinrich Himmler. Digitaal beschikbaar op: <https://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/Holocaust/nowarsaw.html> (laatst bezocht op 19-07-2014).

⁶⁴ ‘Stroop Report’, idem.

⁶⁵ Rachel Einwohner, ‘The Need to Know: Cultured Ignorance and Jewish Resistance in the Ghettos of Warsaw, Vilna, and Łódź’, *The Sociological Quarterly*, vol. 50 (2009) 3, 414-416.

⁶⁶ ‘Stroop Report’.

⁶⁷ Browning, ‘Nazi Ghettoization’, 349-351.

Dat het getto van Warschau zich zo anders ontwikkelde dan Łódź lijkt echter (ondanks de zwakke leiders) voornamelijk te liggen aan externe factoren. Al bij het begin van de gettovorming was er in Warschau veel onduidelijkheid. In eerste instantie was het bijvoorbeeld niet de bedoeling van de Duitsers om het getto volledig af te sluiten. Joden konden zich in deze periode nog vrij in en uit het getto bewegen en de meeste van hen werkten ook nog gewoon buiten het getto. Pas in 1940, een jaar later dan in Łódź, werd het getto afgesloten van de rest van de stad. Dit was het moment waarop een zelfvoorzienende economie plotseling relevant werd, om de groeiende voedseltekorten te kunnen aanvullen.⁶⁸ Dit verklaart wellicht ook waarom de Joodse raad het belang van een sterke economie in de eerste twee jaar nog niet zo groot achtte, het was simpelweg niet noodzakelijk. Daarnaast was er in Warschau veel langer dan in Łódź onenigheid over de toekomst van het getto. Pas in 1941 werd de strijd tussen de attritionisten en de productivisten beslecht. In de tussentijd had Warschau een enorme economische achterstand opgelopen ten opzichte van Łódź door de politiek van Palfinger. Deze economische achterstand was zo groot dat hij in de volgende jaren niet meer kon worden ingehaald.⁶⁹

Het tweede grote verschil met het getto van Łódź was de grote opstand in 1943. Zoals ik eerder heb gezegd is het verschil tussen de Joodse leiders in beide getto's een ontoereikende verklaring voor dit verschil. De opstand zelf vond uiteraard plaats binnen het getto, maar werd toch voornamelijk in gang gezet door externe factoren. De Joodse opstand in Warschau is bijzonder omdat er in tegenstelling tot de meeste vormen van verzet geen hoop was op een overwinning.⁷⁰ Men wist dat de Duitse troepen uiteindelijk te sterk zouden zijn, maar men verzette zich alsnog. Rachel Einwohner, die gespecialiseerd is in sociale bewegingen en georganiseerd verzet, geeft hiervoor een verklaring. Niet hoop maar juist hopeloosheid ging een belangrijke rol spelen. Men werd zich bewust van het feit dat het einde nabij was. Ze stierven liever op een eervolle manier in het getto dan in de vernietigingskampen.⁷¹ Het idee dat de Joden niets meer te verliezen hadden was het resultaat van informatie die zij kregen door contact met de buitenwereld. Zonder deze informatie, die grotendeels afkomstig was van het Poolse verzet in de stad, was er wellicht net zoals in Łódź nooit een opstand uitgebroken.⁷² De communicatie en planning in de laatste maanden van de opstand ging volledig langs de Joodse raad heen. Zij hadden geen macht en zelfs als ze het

⁶⁸ Zie hoofdstuk 1.

⁶⁹ Browning, 'Nazi Ghettoization', 353-354.

⁷⁰ Einwohner, 'Opportunity, Honor, and Action', 661.

⁷¹ Idem.

⁷² Einwohner, 'The Need to Know', 412-413.

hadden gewild konden de Joodse leiders onmogelijk de opstand hebben tegengehouden. De Joodse raad stond daarvoor na de dood van Czerniakow veel te ver van het Joodse volk en kon nooit echt een vuist maken.

H3: De Joodse leider in Łódź

In Łódź werd evenals in Warschau een Joodse raad samengesteld. Eenendertig personen werden door Chaim Rumkowski aangewezen om samen met hem deze raad te vormen. Toch leek deze raad in geen enkel opzicht op die in Warschau. Binnen drie weken waren twintig leden van de raad door de Nazi's vermoord, de rest werd gearresteerd.⁷³ Onder de Joodse bevolking gingen al snel geruchten dat Rumkowski indirect met deze vervolgingen te maken had. Hoewel dit nooit officieel is bewezen geeft dit wel aan wat voor een status Rumkowski al vroeg in de oorlog had. Hij werd door het Joodse volk gezien als een tiran, een collaborateur en een corrupte leider die Joodse levens opofferde om zichzelf te redden. Het leverde hem de spotnaam 'Koning Chaim' op.⁷⁴ Het is te begrijpen dat Rumkowski onder de andere Joden zo slecht te boek stond. Zoals eerder beschreven geloofde hij er heilig in dat een sterke industrie in dienst van de Duitsers het leven van de meeste Joden zou kunnen redden, en hij deed er dan ook alles aan om dit doel te bereiken. Rumkowski stelde 12-urige werkdagen in om de productiviteit te verhogen. Na het mislukken van de eerste Joodse raad bestuurdde hij praktisch in zijn eentje het getto omdat hij geloofde dat dit het bestuur effectiever maakte. Als gevolg van dit alles werd hij gezien als een politieke tiran. Hij vervolgde politieke tegenstanders en stakingen werden met behulp van de Joodse politie gewelddadig beëindigd.⁷⁵

Over de beweegredenen van Rumkowski is er tot op de dag van vandaag veel discussie geweest. Direct na de oorlog werd hij door de meeste Joden en historici als een Duitse collaborateur gezien. In de meeste dagboeken die zijn overgebleven uit het getto van Łódź wordt hij beschreven als een machtsbeluste tiran. Ook veel Joodse historici zoals Yehuda Bauer en Hannah Arendt zien Rumkowski als een corrupte leider die zijn macht misbruikte voor eigen gewin. Bauer merkt hier overigens wel bij op dat Rumkowski met zijn harde politiek bijna de levens van tienduizenden Joden had gered.⁷⁶ Isaiah Trunk herziet in zijn boek terecht het negatieve beeld dat er bestaat ten aanzien van de Joodse raden en hun leiders. Zoals ik in mijn eerste hoofdstuk al heb proberen duidelijk te maken hadden de Joodse leiders niet de mogelijkheid om Duitse orders te weigeren of tegen te houden. Bovendien geloofden zij allemaal dat meewerking met de Duitse autoriteiten op de lange termijn het beste zou zijn voor het Joodse getto.

⁷³ Michael Unger, *Reassessment of the Image of Mordechai Chaim Rumkowski* (Jerusalem, 2004) 8.

⁷⁴ Unger, *Reassessment of the Image*, 13.

⁷⁵ Idem, 8-9.

⁷⁶ Yehuda Bauer, *Jews for Sale?: Nazi-Jewish Negotiations, 1933-1945* (Yale, 1996) 77-81.

Dit veranderde niet toen in 1942 de grote deportaties onder het mom van ‘hervestiging in het Oosten’ begonnen. Rumkowski geloofde nog altijd dat hij de meeste levens zou kunnen redden als hij aan de Duitse orders bleef voldoen. Michal Unger stelt in zijn onderzoek naar het getto van Łódź terecht de vraag of Rumkowski het werk in het getto dan stop had moeten zetten op het moment dat de deportaties begonnen.⁷⁷ Als hij dit had gedaan was het getto waarschijnlijk direct geliquideerd door de Duitsers. Door de economie draaiend en winstgevend te houden bleef het getto van Łódź ruim een jaar langer bestaan dan de andere Joodse getto’s in Europa. Het lijkt geen toeval dat het getto dat het meest winstgevend was en een belangrijk aandeel leverde in de Duitse oorlogsindustrie als laatste van alle Poolse getto’s werd geliquideerd.

Toch zijn er stemmen, voornamelijk onder Joodse historici, die zeggen dat Chaim Rumkowski te ver is gegaan in zijn idee van vrijheid door middel van arbeid. Hier valt wel degelijk wat voor te zeggen. Rumkowski trad al snel met harde hand op tegen politieke tegenstanders en ondergronds verzet.⁷⁸ Mede door zijn strenge antimokkel beleid was het bijna onmogelijk om voedsel het getto in te smokkelen. Nog veel meer dan in Warschau was er daardoor een groot voedseltekort. Dit in combinatie met de lange werkdagen onder zware omstandigheden zorgde voor veel zieken en doden in het getto.⁷⁹ Het bekendste voorbeeld van Rumkowski zijn politiek is de speech die hij in 1942 gaf en waarin hij de Joodse ouders opriep om hun kinderen aan hem te geven voor deportaties.⁸⁰ In deze speech benadrukt hij dat hij de beste van jaren van zijn leven als directeur van een weeshuis in dienst heeft gesteld van kinderen, en dat het hem daarom ook zwaar valt om dit offer te brengen. Toch laat deze speech goed zien waar de prioriteiten van Rumkowski lagen: een goed draaiende economie. Als er mensen moesten worden verzameld waren het meestal de kinderen, ouderen en zieken die er als eerste aan moesten geloven. In de ogen van Rumkowski waren zij het minst productief, een goed voorbeeld van het opofferen van een bepaalde groep om de rest te kunnen redden. Hier is ook een duidelijk verschil te zien met de Joodse leiding van Warschau: Czerniakow kwam altijd op voor de zwakken en pleegde zelfmoord toen bleek dat hij hen niet meer kon redden. Rumkowski zag het als een noodzakelijk offer om de rest te kunnen redden.

Overigens moet worden opgemerkt dat Rumkowski dit alles niet uit vrije wil deed. Evenals zijn collega in Warschau had hij weinig bewegingsvrijheid. Zijn beweegredenen

⁷⁷ Unger, *Reassessment of the Image*, 37.

⁷⁸ Isaiah Trunk, *Łódź Ghetto: A History* (Indiana, 2006) 35-36.

⁷⁹ Trunk, *Łódź Ghetto*, 44.

⁸⁰ Het transcript van de speech is digitaal beschikbaar via de site [holocaustresearchproject.org](http://www.holocaustresearchproject.org/ghettos/rumkowski.html): <http://www.holocaustresearchproject.org/ghettos/rumkowski.html> (laatst bezocht 19-08-2014)

kunnen ter discussie worden gesteld maar uiteindelijk wist hij met een winstgevende economie het leven van het Łódź getto enige tijd te rekken. Daarbij komt nog dat het in alle Joodse getto's lang onduidelijk was wat er met de gedeporteerde Joden gebeurde. Het beeld van de werkkampen was niet positief maar dat er liquidaties op grote schaal plaatsvonden had niemand voor mogelijk gehouden.⁸¹ Er was altijd het geloof geweest dat de werkkampen slechts tijdelijk waren en de mensen aldaar uiteindelijk weer terug zouden komen. Dit brengt me, naast het verschil in politieke en economische macht, bij het tweede belangrijke verschil tussen Warschau en Łódź: het belang van kennis en daarmee samenhangend het wel of niet ontstaan van georganiseerd verzet.

In Łódź was er ook na de eerste grote deportaties geen sprake van georganiseerd verzet tegen de nazi's, terwijl de Joden zich daar in ongeveer dezelfde situatie bevonden als in Warschau. Steeds meer Joden stierven door hongersnood en ziektes of werden weggevoerd naar onbekende bestemmingen in het Oosten. Toch is er in Łódź nooit aanstalten gemaakt om gewapend verzet te bieden.⁸² Hoe kan dit worden verklaard? Een voor de hand liggende verklaring is de strenge politiek van Rumkowski. Zoals ik eerder al heb gezegd werd politieke weerstand met harde hand de grond in gedrukt. Met de Joodse politie en de Duitse autoriteiten aan zijn zijde was het daarom bijna onmogelijk om verzet te kunnen bieden op de manier waarop dit in Warschau gebeurde. Rumkowski was een stuk positiever ingesteld dan zijn collega in Warschau en geloofde dan ook dat het getto van Łódź te waardevol was voor de Duitsers om te vernietigen.⁸³ En inderdaad was het getto van Łódź een stuk waardevoller voor de Duitsers dan het getto van Warschau. Als een van de weinige getto's van Europa was de economie in Łódź zeer winstgevend en leverde het getto daarmee een grote bijdrage aan de Duitse oorlogvoering. Dit blijkt onder andere uit het feit dat de tweede reeks van grote deportaties in Warschau al in het begin van 1943 plaatsvond. In Łódź begon de tweede golf van massale deportaties pas in 1944. Op dit moment rukten de Russische legers op richting het westen en werd het langzaam duidelijk dat Duitsland de oorlog zou gaan verliezen.⁸⁴ Toch is dit geen toereikende verklaring voor het feit dat in Łódź niet na de eerste grote deportaties al voorbereidingen werden getroffen voor een eventuele opstand, zoals dat in Warschau wel gebeurde.

In het getto van Łódź was men ondanks de eerste massale deportaties niet op de hoogte van de gebeurtenissen elders in Europa. Rumkowski speelde hierin een belangrijke rol.

⁸¹ Einwohner, 'The Need to Know', 418-419.

⁸² Idem.

⁸³ Einwohner, 'The Need to Know', 418-419.

⁸⁴ Trunk, *Łódź Ghetto*, 351.

In Warschau begon er verzet te komen naar aanleiding van verhalen over andere Joodse getto's zoals Vilnius. Czerniakow, hoewel hij zoveel mogelijk door de Duitse autoriteiten onwetend werd gehouden, probeerde altijd achter de waarheid te komen. Bij Rumkowski lag dit anders. Hij had volledig vertrouwen in zijn eigen politiek en was ervan overtuigd dat het getto zou blijven bestaan. Zijn contact met Duitse autoriteiten ging bijna uitsluitend over praktische zaken: voedseltekorten, productiemiddelen of financiële zaken.⁸⁵ Bovendien was Rumkowski voor de Joodse gemeenschap de enige verbinding met de buitenwereld en met de Duitse autoriteiten. Het getto van Łódź lag anders dan in Warschau volledig afgesloten van de buitenwereld en dus moest eigenlijk alle informatie komen van Rumkowski.⁸⁶ Uit geen van zijn gesprekken of speeches blijkt dat hij op de hoogte was van de vernietigingskampen, en als dit wel het geval was heeft hij ervoor gekozen deze informatie niet te delen. De deportaties werden slechts gezien als gedwongen verhuizingen. De Joden waren te waardevol om te vermoorden, de fabrieken in Łódź waren daar het tastbare bewijs voor.⁸⁷

Vanwege de grote economische waarde en door het uitblijven van een opstand konden relatief veel Joden worden gered. Van de ruim 200.000 Joden die gedurende de oorlog in het getto hadden geleefd wisten uiteindelijk slechts zo'n 10.000 de oorlog te overleven.⁸⁸ Toch is dit veel in vergelijking met Warschau, waar van de 400.000 Joden vrijwel niemand het einde van de oorlog haalde. Desondanks moet de invloed van Rumkowski op dit hele proces wel enigszins worden genuanceerd. Evenals Czerniakow in Warschau kon ook Rumkowski niets beginnen tegen de deportaties. Het getto mocht dan wel winstgevend zijn voor de Duitsers, toch werden ook in Łódź steeds meer Joden naar de vernietigingskampen gedeporteerd, eerst onder het motto van 'werk buiten het getto', later als 'hervestiging in het Oosten' (ofwel de vernietigingskampen). Rumkowski protesteerde in eerste instantie nog tegen de deportaties maar dit protest bleek al snel zinloos te zijn.⁸⁹ De schijnmacht die hij binnen het getto had moet niet worden verward met werkelijke politieke macht. Uiteindelijk waren het de Duitse autoriteiten die bepaalden wat er gebeurde. Rumkowski mocht het bestuur binnen het getto inrichten naar zijn wensen, zolang dit maar niet tegen de plannen van de Duitsers in ging. Ook het economische plan van Rumkowski was hier een voorbeeld van. Het plan en de uitvoering ervan mag dan grotendeels het werk van Rumkowski zijn geweest, het was alleen mogelijk

⁸⁵ Unger, *Reassessment of the Image*, 25.

⁸⁶ Tiedens, 'Optimism and Revolt', 56-57.

⁸⁷ Eindwoner, 'The Need to Know', 419-422.

⁸⁸ Trunk, *Łódź Ghetto*, 355.

⁸⁹ Unger, *Reassessment of the Image*, 17, 19.

met de goedkeuring van de Duitse autoriteiten onder leiding van Hans Biebow.⁹⁰ Zij zagen in dat het getto winstgevend kon worden voor de Duitsers in plaats van een financiële last. Ook de orde die in het getto werd behouden door Rumkowski zijn strenge politiek was in het voordeel van de Duitsers, orde was immers beter te controleren dan chaos. Als Palfinger zijn zin had gekregen was de gettovorming in Łódź waarschijnlijk heel anders verlopen. Ook de liquidatie van het getto in de laatste maanden van de oorlog geeft aan dat ondanks de omstandigheden de vernietiging van de Joden nog altijd de eerste prioriteit was van de nazi's.

⁹⁰ Browning, 'Nazi Ghettoization', 353-554.

Conclusie

Bij een vergelijking van de twee belangrijkste getto's van Europa, Warschau en Łódź, vallen er twee belangrijke dingen op. Het eerste is de aanwezigheid van een relatief stabiele economie en politiek in Łódź, terwijl dit ontbrak in Warschau. Het tweede is het ontstaan van een massale opstand in Warschau, daar waar er in Łódź nooit sprake was van gewapend verzet. Bij een vergelijking tussen de Joodse raden van beide getto's zijn ook belangrijke verschillen te ontdekken. In Łódź had één man praktisch alle macht in handen. Chaim Rumkowski stond bekend als een collaborateur en een tiran, maar wist wel een sterke industrie op te bouwen. In Warschau daarentegen bestuurde de Joodse raad op een democratische manier maar was zijn invloed desalniettemin gering. In Warschau leidde dit alles tot de complete vernietiging van het getto en de liquidatie van zijn inwoners in 1943. Het getto van Łódź daarentegen werd pas vernietigd in 1944 toen het einde van de oorlog in zicht was.

Dat de ontwikkelingen in beide getto's ook heel anders hadden kunnen verlopen kan perfect worden geïllustreerd aan de hand van het Joodse getto in Vilnius, Litouwen. Hier begonnen reeds vanaf 1941 grootschalige liquidaties en deportaties. Evenals in Łódź wilden de meesten echter niet geloven dat de gedeporteerden werden vernietigd. Toch ontstond er in 1942 onder jonge verzetsstrijders de roep om in opstand te komen. Zij wilden liever strijdend ten onder gaan dan sterven in de vernietigingskampen, en vormden hiermee dus een voorbeeld voor de latere opstand in Warschau.⁹¹ In tegenstelling tot Warschau kwam de opstand in Vilnius echter niet van de grond omdat de leider van de Joodse raad, Jacob Gens, ertegen was. Hij geloofde evenals Rumkowski dat de Joden konden overleven in het getto door hun waarde voor de Nazi's te bewijzen.⁹² Als het getto van Łódź meer informatie had gekregen en als de mensen hadden kunnen geloven dat de Joodse vernietiging aanstaande was had ook hier wellicht een opstand kunnen uitbreken. En als het getto van Warschau een sterkere leider had gehad zou hier de opstand misschien wel voorkomen kunnen worden.

Toch is het te makkelijk om de ontwikkelingen in de Joodse getto's tijdens de Tweede Wereldoorlog aan de besluiten van de Joodse leiders toe te schrijven. In de eerste jaren van de gettovorming speelde onwetendheid nog een grote rol. De Joodse leiders wisten niet wat hen te wachten stond en gingen er zodoende vanuit dat samenwerking met de nazi's het beste was voor hun overlevingskansen. Daarnaast heb ik duidelijk gemaakt dat externe factoren een

⁹¹ Eindwoner, 'The Need to Know', 416.

⁹² Idem, 417.

grote rol speelden bij het verloop van de gettovorming. De relatief late afsluiting van het Warschau getto en de strijd tussen de productivisten en de attritionisten zorgden voor een economische achterstand ten opzichte van Łódź. En ook de grote opstand was nooit mogelijk geweest zonder de ligging van het getto midden in de stad en de hulp van Poolse verzetsstrijders. De rol van de Joodse raad was hierbij al uitgespeeld. En zonder de goedkeuring van de Duitse autoriteiten was Rumkowski nooit in staat geweest om in Łódź een sterke economie op te bouwen. Op de vraag of de Joodse raden in Łódź en Warschau iets hadden kunnen veranderen aan het lot van de Joden lijkt het antwoord dan ook ‘nee’ te zijn. Zij waren hiervoor te afhankelijk van de Duitse autoriteiten.

Op 20 januari werd in Berlijn de Wadenseconferentie gehouden.⁹³ Op deze conferentie werd definitief besloten dat alle Joden naar het Oosten zouden worden gedeporteerd om daar te worden vernietigd. Deze beslissing was voornamelijk gebaseerd op de Jodenhaat⁹⁴ van de Nazi's en dus niet meer op het latere handelen van de Joden zelf. Het lot van de Joden stond dus in feite al vast, hun enige hoop was dat ze nog op tijd zouden worden bevrijd. Uiteraard zijn er factoren die hebben bijgedragen aan het vertragen of het versnellen van dit proces. Zo is het geen toeval dat het getto van Łódź als meest winstgevende getto het langst bleef bestaan. En anderzijds heeft de opstand in Warschau het liquidatieproces daar waarschijnlijk versneld. Maar het einde stond eigenlijk al vast. Het enige aspect waar de Joodse leiders wel invloed op hadden - het leven binnen de getto's - was gebaseerd op macht die zij van de Nazi's hadden gekregen.

⁹³ Christopher Browning, *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939 – March 1942* (Nebraska, 2004) 398.

⁹⁴ Browning, *The Origins of the Final Solution*, 25, 424.

Literatuurlijst

- Arendt, Hannah, *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil* (New York, 1963).
- Bauer, Yehuda, *They chose life: Jewish resistance in the Holocaust* (New York, 1973).
- Bauer, Yehuda, *Jews for Sale?: Nazi-Jewish Negotiations, 1933-1945* (Yale, 1996).
- Browning, Christopher, 'Nazi Ghettoization Policy in Poland: 1939-41', *Central European History*, vol. 19 (1986) 4, 343-368.
- Browning, Christopher, *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939 – March 1942* (Nebraska, 2004).
- Czerniakow, Adam, en Raul Hilberg (ed), *The Warsaw Diary of Adam Czerniakow: Prelude to Doom* (Chicago, 1999).
- Einwohner, Rachel, 'Opportunity, Honor, and Action in the Warsaw Ghetto Uprising of 1943', *American Journal of Sociology*, vol. 109 (2003) 3, 650-675.
- Einwohner, Rachel, 'The Need to Know: Cultured Ignorance and Jewish Resistance in the Ghettos of Warsaw, Vilna, and Łódź', *The Sociological Quarterly*, vol. 50 (2009) 3, 407-430.
- Friedman, Philip, *The Jewish Ghettos of the Nazi Era', Roads to Extinction: Essays on the Holocaust* (New York, 1980).
- Friedrich, Klaus-Peter, 'Collaboration in a "Land without a Quisling": Patterns of Cooperation with the Nazi German Occupation Regime in Poland during World War II', *Slavic Review*, vol. 64 (2005) 4, 711-746.
- Hilberg, Raul, *The Destruction of the European Jews* (Yale, 1961).
- Hilberg, Raul, 'The Ghetto as a Form of Government', *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, vol. 450 (1980) 98-112.
- Hines, Rachel, 'The Great Delusion: Chaim Rumkowski's Attempt To Save The Jews Of Łódź', *The Concord Review* (2001) 80, 79-97.
- Marrus, Michael, 'Jewish Resistance to the Holocaust', *Journal of Contemporary History*, vol. 30 (1995) 1, 83-110.
- Mommsen, Hans, 'Die Realisierung des Utopischen: Die "Endlösung der Judenfrage" im "Dritten Reich"', *Geschichte und Gesellschaft*, vol. 9 (1983) 3, 381-420.
- Ofer, Dalia, 'Another Glance through the Historian's Lens: Testimonies in the Study of Health and Medicine in the Ghetto', *Poetics Today*, vol. 27 (2006) 2, 331-351.
- Presser, P., *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945* (Den Haag, 1985).
- Tiedens, Larissa, 'Optimism and Revolt of the Oppressed: A Comparison of Two Polish Jewish Ghettos of World War II', *Political Psychology*, vol. 18 (1997) 1, 45-69.
- Trunk, Isaiah, *Judenrat: The Jewish Councils in Eastern Europe Under Nazi Occupation* (Nebraska, 1986).
- Trunk, Isaiah, *Łódź Ghetto: A History* (Indiana, 2006).
- Unger, Michael, *Reassessment of the Image of Mordechai Chaim Rumkowski* (Jerusalem, 2004).

- Zuckerman, Yitzhak, en Barbara Harshav (ed), *A Surplus of Memory: Chronicle of the Warsaw Ghetto Uprising* (California, 1993).

Websites

- www.ushmm.org (laatst bezocht 20-08-2014)
- www.jewishvirtuallibrary.org (laatst bezocht 19-08-2014)
- www.holocaustresearchproject.org (laatst bezocht 19-08-2014)